

EXCURSIÓ TOPONÍMICA

Jesús BERNAT AGUT

De sempre, excursionisme i toponímia s'han donat la mà, o millor, el peu. No s'entén l'estudi dels noms de lloc sense caminar i no es pot caminar sense el cuquet de saber els noms dels tossals que ens vigilen, de les fonts que ens refresquen o d'aquells masos que ens van emblanquinant l'esguard. Tots sabem de la llarga tradició excursionista catalana i dels quilòmetres de sendes que han contemplat els quaderns de notes dels grans toponimistes.

Els camins antics, empedrats i calçats.

L'itinerari que mostrem recull un grapat de topònims, alguns transparents i d'altres foscos. La descripció del lloc, però, sempre ens dona una informació necessària per comprendre millor el nom de lloc o per poder aventurar-ne propostes de significació.

Ens han deixat al coll del Vidre, cruïlla de camins, assagadors, carreteres i termes. El coll del Vidre parteix els termes de Vistabella del Maestrat, Atzeneta del Maestrat i Benafigos. Hi ha un forcall de camins, d'assagadors i carreteres: la carretera que puja d'Atzeneta per anar a Vistabella troba ací un braç que s'endinsa en el terme de Benafigos; un llarg assagador d'Entre

Termes passa de dividir els de Vistabella i Atzeneta per recórrer la lloma de Benafigos, entre Vistabella i Benafigos; el camí Real d'Atzeneta a Mosquerola acaba de fer la costera del Collado per aplegar en aquest punt on ha de davallar cap als molins de Vistabella. Avui hi trobem una rotonda de la carretera que fa de pati d'una caseta de pedra realitzada per l'associació Grévol amb la intenció de donar a conèixer el patrimoni de la pedra seca.

Els colls són els passos naturals de vells camins per creuar les serres. En aquest cas salvem la serra de la Nevera¹ per un coll de el 1055 metres amb una retolació oficial i tautològica de *Port del Collao*. Com a *Collado d'Atzeneta* ens apareix a les Visures entre el 1555 i el 1759 i *el Colla(d)o* és el nom del mas primer del terme d'Atzeneta.² Des de Vistabella ens parlen del *coll de la Xaparra*,³ primer mas del terme. Tots tres termes, però, admeten com a *coll del Vidre* la denominació viva actual. L'origen d'aquest vidre es reparteix entre els que asseguren la pre-tèrita existència d'un forn de vidre a uns centenars de passes i la d'altres que veuen en el gel de les contínues glaçades hivernals la presència d'aigua vidrada.

Foia del Mas de Clèric. Vistabella ens espera al capdamunt de la Devesa, al fons.

Amb la fresqueta del matí i alguns racons encara nevats davallarem per aquest preciós camí Real que ens ha de portar fins al poble de Vistabella. Comença amb una ziga-zaga de pedra calçada. Entre pins recorre l'ombria del Tossal del Vidre i, vora la *fonteta dels Caminets* —topònim transparent per trobar-se en la cruïlla del camí que recorrem i el del mas de Clèric—, creua la *pista de la Vallussera*, antiga *Vall d'Ossera* que el mateix Coromines inclou en l'article “OSSERA i altres derivats i compostos de ÓS”,⁴ plantígrad que antigament degué recórrer

¹ Pren el nom d'una nevera o pou de gel situada al terme d'Atzeneta. Vistabella compta amb dues neveres, una en la ratlla del terme de Villahermosa i l'altra, desapareguda, propera al mas de Medall, vora el poble.

² De ‘collados’ en trobem per cada terme del Maestrat i dels pobles de l'Aragó. Són, com ja ha estat dit per diferents estudiosos, “colls amples”, però si observem els diversos exemples d'aquestes contrades ens adonem que solem trobar-los en la ratlla del terme. És lògic pensar que les particions de terme tinguen com a element físic un corrent d'aigua o una serra i que, per tant, trobem ‘collados’ en aquestos indrets. Dins de l'actual terme de Vistabella tenim el collado del Boi i el Collado, mas veí, però hem de pensar que el Boi era un antic terme.

³ Xaparra és baixeta. També pot referir-se a la savina xaparra que bateja el Xaparral, col·lectiu botànic, dins el mateix terme, a la serra de la Batalla.

⁴ Coromines, Joan (1996), vol. VI, 98,

aquesta vall feréstega.⁵ A la dreta ens extasiem amb la perfecció formal dels ribassos que conformen la foia del Mas de Clèric. Voregem i creuem el barranquet de la Collassa⁶, tributari del riu dels Molins. Tres-cents metres més avall salvem un altre petit corrent: el barranc del Barranc Pardo⁷. Ens trobem en una extensa partida coneguda com la Foia d'Ores.⁸

Una passera per creuar el riu dels Molins.

Apleguem al riu dels Molins deixant a la dreta el Molí Prat. Ben bé aquesta petita corrent mereix el nom de riu perquè algunes fonts, des del capdamunt de l'Albagés fins als mateixos molins, li proporcionen un doll que fa difícil veure'l sec. Es tracta d'una excepció en aquestes contrades, on tot són barranquets d'humitat escadussera. De molins, tot seguint el curs del riu des d'un quilòmetre més amunt, n'hi trobem vuit: un Molinet⁹, el molí Més Alt¹⁰, el molí de

⁵ També a l'antic terme de Santes Creus apareix la partida de Valldossera. BISO 103, p. 76

⁶ La Collassa, la trobem una mica més avall, depressió situada entre el tossal de l'Algepsar i el collet dels Nius. Aquesta variant no apareix al DEcat ni tampoc a l'*Onomasticon*. Sí que ens parla de Collassos, però el mestre en dóna explicacions diferents. Al DEcat II, 812, b32 ho relaciona amb els gamons '*Asphodelus albus*', planta coneguda al terme com a 'porrassa'. A l'*Onomasticon* III, 409, a27, en canvi, ho relaciona amb 'collar' de CU(B)ILARE, deriv. Del II. CUBILE 'jaç'. En la Collassa, però, si bé no es tracta d'un coll de cap serra sí que hi ha una depressió entre tossals.

⁷ No és cap errada. Aquesta denominació és un exemple producte del domini antròpic en la toponímia. Hi ha un mas anomenat el Barranc Pardo que, com hom pot suposar, prendria el nom del barranc veí. La importància del mas i la voluntat de palesar el domini dels voltants ha fet que el barranc prengui aquest reiteratiu bateig: barranc del Barranc. Pel que fa al color 'pardo' és, juntament amb blanc i roig, un dels més emprats en la toponímia de la zona.

⁸ El seu significat no queda clar. Ens podríem trobar davant un antropònim Ores o d'un corònim referit a les 'vores' del riu dels Molins i els diferents barrancs que serpentejen aquesta vall. Coromines n'ha parlat en l'*Onomasticon*, tot i confondre el topònim com a 'Faig d'Ores' (VIII,- 65, 18b). Al DEcat IX, 394.

⁹ Només coneixem unes restes i un seguit d'orònims — foia, ombria, solaneta... — al voltant de Molinet.

¹⁰ Actualment, si obviem el Molinet, és el més alt en el curs d'aquest riu.

Geroni, el molí de Pasqual, el molí Regolfo¹¹, el molí Prat¹², el molí Més Baix i encara la Molineta. El riuert mereix, doncs, ni que siga en aquest tram, l'apel·latiu 'dels Molins'. Una font dels Molins, un salt, séquies, basses, ponts, passeres i un seguit de xopars conviden a aturar-se i gaudir del paisatge hidràulic.

El Bustalet Més Alt, antiga mallada.

Tot passant entre el molí Regolfo i la pallissa del Molí de Pasqual encetem una llarga costera d'humana pendent pel collet dels Nius. Potser les cames ens demanen esmorzar i ens asseiem damunt d'alguna clapissa. Al nostre darrere hi ha la roca del Puento.¹³ El camí passa entre aquest cantal aïllat i un altre més avaller. Es tracta de dos tormos que apareixen batejats en documents dels segles XVI, XVII i XVIII com *lo Bustalet Més Alt* i *lo Bustalet Més Baix*. Des d'aquest indret dominem el barranc de la Devesa i les diverses revoltes de la carretera d'accés al poble de Vistabella. El camí, amb trams encara empedrats i calçats, aplega a les envistes del poble, situat a 1.246 metres sobre la mar, que des d'ací també podem albirar. Un sinònim comarcal, *escolumbrar*, ens recorda —ni que siga fònicament— que aquelles siluetes negres, adormides on brama la tonyina, són les Columbretes, quaranta milles endins des del cap d'Orpesa i unes altres tantes fins aquest poble.

Vistabella apareix llatinitzada com *Pulcravista* en la paperassa antiga. Amb tot, el sentit de 'bella' com a 'extensa' —emprat habitualment al Maestrat— s'addiu més amb allò que hom pot contemplar¹⁴: un extens Pla, una visió amplíssima de les terres de Mosquerola a ponent, de Vilafranca i Benassal al nord, de Culla i Benafigos a llevant i, al fons, el Desert de les Palmes i el blau de la mar. A migdia tanca l'Albagés, el Marinet i el Penyagolosa, cim del país amb 1814 metres: sens dubte una 'bella vista' quantitativament i qualitativa. Nosaltres, amb l'ombriu dels murs de l'església, recorrem el Portalet i ens bocabadem davant els bancals encara conreats dels Freginals.¹⁵ Deixem a l'esquerra el Castell i davallem per la font de la Costera, que

¹¹ Anomenat així pel mecanisme de caiguda de l'aigua. En la cartografia ens apareix com a 'Molino del Cuadrante'.

¹² Desconeixem si es tracta d'un cognom 'de Prat' o de l'espai 'del Prat', que també hi és.

¹³ Possible masculinització del cognom Lapuenta, que bateja diverses casetes de pedra i alguna artiga.

¹⁴ Vistabella està en un alto, Atzeneta en un planet_Xodos damunt la Roca i Benafigos al collet

¹⁵ Freginals, Ferraginals. Espai proper al poble i també en alguns masos on sembren el ferratge per al bestiar.

ens regala un doll de frescor. El Peiró,¹⁶ en l'enforcall de la Costera i del camí dels Gitanos,¹⁷ ens torna al camí Real de Mosquerola que ens enfila cap a ponent. Entre serrades i serradiques¹⁸ apleguem a la creu del Mericano.¹⁹

El Pla d'Amunt i al fons el Penyagolosa, cim del País Valencià catalanoparlant.

Ja ens trobem al Pla, un gran *poljé* de més de 10 km de llarg per una amplària mitjana de mil cinc-cents metres, creuat per una rambla —rambla de Sant Joan²⁰, primer, i del Pla, després— que recull els barrancs de la Teixeda²¹, la Pegunta²², l'Avellanar²³...i aboca a l'engolidor del Quinyó.²⁴

¹⁶ Aquestes 'creus de terme' es manifesten amb nombroses variants fòniques. Al veí Puertomingalvo i en molts pobles del veí Aragó en diuen 'pairón'; 'prigó' és el nom emprat a Catf; 'peiró' als pobles veïns d'Atzeneta, Xodos i Benafigos. Les variants 'pairó' i 'perió' apareixen també a Vistabella.

¹⁷ Es tracta d'un tram del camí que discorre entre els Freginals i el tossal del Mas de l'Hostal, sense arrimar-se al poble, per dins el barranc dels Serrans. Aquest darrer topònim també fa referència a l'Aragó.

¹⁸ Serradetes i Serradiques són les dues denominacions que hem sentit per a aquesta partida i per al genèric escampat arreu del terme. La influència de l'Aragó és més viva i diàfana que no la recerca de mossarabismes per aquestes terres.

¹⁹ Tot i les variants de gallines que recull el DCVB, no hi apareix la gallina 'americana'. A la Plana són conegudes com 'americanes o americanetes', al Maestrat hom en diu 'mericanetes'. Aquesta mateixa afèresi ens fa pensar que es tracte de la Creu de l'Americano, potser un emigrant que hi va fer fortuna i va poder pagar la creu que ja no hi és. Pel que fa al sufix, no cal pensar en castellanisme, més aviat hem de recórrer a la forma habitual de formació de malnoms amb -o final: el Fustero de fuster o el Maso del cognom Mas.

²⁰ Passa per la vora del santuari de Sant Joan de Penayagolosa.

²¹ Col·lectiu botànic que ens parla de la presència dels teixos.

²² Pegunta és la substància a base de resina de pi emprada com a pega. També els pastors l'han fet servir per enguixar alguna ovella coixa.

²³ També conegut com barranc de Pelaburros o de l'Esquilador, tots tres mots transparents.

²⁴ La partida del Quinyó, on drena la rambla del Pla per reaparèixer llurs aigües en diversos ullals del Monlleó, fa referència a particions relacionades amb 'grup de cinc' com ens diu Coromines en DEcat II, 708, 37b. Hem pogut llegir 'aquinyonament' en textos del segle XVI.

Creuem el pla de Vistabella per la part més ampla, vora 3.500 metres. El camí discorre per un ample assagador²⁵ que deixa, a migdia, el pla d'Amunt i, al nord-est, el pla d'Avall. Es troba fitat per parets serrades que tanquen grans bancals de cereals. Mentre, ens vigila la Solaneta, mas que deu el nom a l'orientació cap al migdia. Creuem la rambla del Pla i apleguem a la Venta, antigament l'Hostalàs,²⁶ element necessari vora un camí que ha conegut les xurrades, les continues anades i vingudes de les raberes de l'Aragó cap a la Plana i de la Plana cap a terres més altes, '*anar a extremo*' que en diu la gent d'ací. Darrere l'Hostalàs guaita la Torre Garcia,²⁷ mas fortificat que compta amb dos mostres més al terme, la Torre Martines i la Torre Climent. Continuem el camí entre la Bassa Seca, depressió inundable en època de pluges, i els Bustals,²⁸ partida farcida de clapisses i roquissals. Davant ens espera el Cap del Pla,²⁹ mas que marca el canvi entre el Pla i una nova costera on el camí esdevé estret.

El Pont, sobre el riu Monlleó, per on passa el camí Real cap a l'Aragó.

Després dels conreus i les raberes ens endinsem en una ombria de rebolls i pins, benvinguda en aquestes hores que el sol apreta. El camí retroba l'amplària de l'assagador en aplegar a la Porcà, font d'aigües poc abellidores. I aquesta és la significació que explica el nom, segons que ens deien els pastors. Els papers antics, però, hi parlen de la font d'en Porcar, cognom extés per la zona. L'aigua, altrament, la deixem córrer perquè uns centenars de metres més avall, tot seguint el camí, retrobem una altra deu, la font del Mig. Unes passes més avall descobrirem la pallissa del Mas del Pont, amb una era enllosada i el paisatge encinglat de l'Aragó.

²⁵ 'XXX alnes eo passes' li atorguen les diverses 'visures' de segles passats.

²⁶ En la toponímia del Maestrat abunden els augmentatius en *-às*, *-assa*

²⁷ La pèrdua de la preposició és constant en la toponímia de la zona.

²⁸ Tot i que hi ha diverses interpretacions per al topònim i la seua relació amb espais ramaders, hem trobat a Xodos, Atzeneta, Benafigos i la mateixa Vistabella una coincidència amb espais rocosos i en algun cas — Bustalet Més Baix i Bustalet Més Dalt — com a tormos o cantals aïllats.

²⁹ Com passa a Atzeneta amb la partida de Cap de Terme, aquest 'cap' ens indica l'extrem — el principi o la fi — d'aquest immens Pla.

El riu Monlleó separa Mosquerola, a l'Aragó, i Vistabella del Maestrat.

El mas del Pont, la seua foia,³⁰ la pallissa, l'era, la Moleta³¹ voltada pel riu Monlleó i el Pont mereixen, ben bé, aquesta llarga passejada. El riu Monlleó recull aigües de la rambla de Puertomingalvo, del barranc del Molló,³² del barranco Zarzoso³³ i del barranco del Ojal.³⁴ La feina erosionadora de milions d'anys ha dibuixat un seguit de voltes que, en aquestes contrades es troben tapissades per densos pinars al marge dret mentre la cara solana, pertanyent a l'Aragó, es troba encinglada amb rocasses rogenques. La peña Roya ens recorda que a l'altre extrem del terme, on hem encetat aquesta caminada, hi ha la Pena-roja, encara sense palatalitzar. El pont és conegut com a pont Romà,³⁵ tot i tractar-se d'una obra del segle XIV coneguda, des de Mosquerola, com a puente de las Maravillas.

Mereix l'esforç, passat el pont, ja en terres d'Aragó, pujar el camí de les Calçades, empedrat i calçat, zigzaguejant fins el pla proper al mas, que ens regala una ampla visió de la zona i del camí recorregut.

³⁰ Una de les foies més ben abancalades i de dibuix arrodonit.

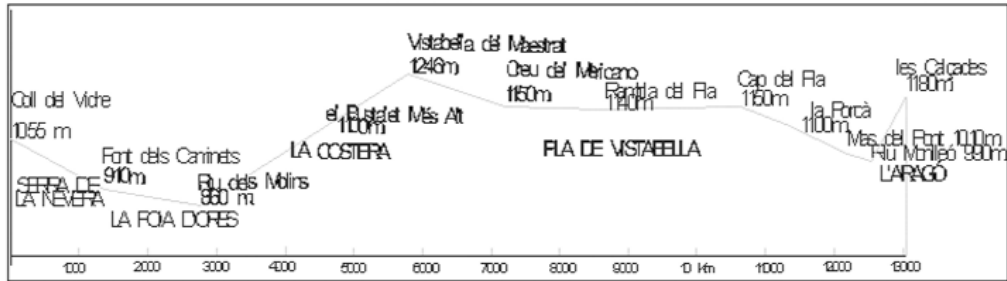
³¹ Són diverses les 'moletes', trossalets coronats de roca, que trobem al llarg d'aquest riu.

³² El barranc del Molló, també dit barranco Mojón parteix termes i països —separa Vistabella del Puerto i el País Valencià d'Aragó— i també és una frontera lingüística permeable que, en trobar masos veïns amb gent de les dues llengües, permet el doblet lingüístic Molló-Mojón.

³³ Lloc on abunden els esbarzers, sarses '*Rubus sp.*' El sufix *-ós, -osa* el trobem a Xodos en Carrascosa i Rebollosa, on també hi ha una bassetta del Sarseral. Davalla del terme del Puerto pel marge esquerre del Monlleó.

³⁴ Aquest barranc, que pren les aigües d'un ullal, potser la fuente del Portillo, parteix els termes del Puerto i Mosqueruela.

³⁵ No és la primera mostra de romanització per a obres ben conservades. El pont de Santa Quitèria, també medieval, és considerat popularment com a romà. Altra sort corren les obres malmeses que solen ser 'dels moros'.

Sens dubte els estudis etimològics són necessaris per a la toponímia i per rastrejar la història del mot. Caminar i copsar les característiques del lloc és, altrament, una eina bàsica per donar llum sobre alguns topònims foscos. La descripció de l'espai i l'anàlisi lingüística són eines complementàries per seguir avançant en l'estudi toponímic que agermana geografia i filologia.

jbsensegel@hotmail.com

BIBLIOGRAFIA

- ALCOVER, A.M./ MOLL, Francesc de B. (1980). *Diccionari Català-Valencià-Balear (DCVB)*, 10 vols. Palma de Mallorca, Moll, 1980 i segs.
- ALATABA ESCORIHUELA, J. (1985). *Palabras locales, comarcales y regionales*. Saragossa, 1985.
- BERNAT AGUT, Jesús (2000). *Toponímia rural d'Atzeneta del Maestrat*. Castelló. Diputació de Castelló. Col·lecció Universitària.
- (2002). “Col·lectius i sufixació en el paisatge vegetal”. *Congrés Internacional de Toponímia i Onomàstica Catalanes*. València: Universitat de València, 2002.
- (2003). “Abundancials i sufixació, -ar i -al en el relleu” (XXIX Col·loqui de la Societat d'Onomàstica. Teulada, 2002,) Paiporta Ed. Denes. 2003.
- (2006). *Toponímia de Vistabella del Maestrat a través de les Visures* (en premsa).
- COROMINES, Joan (1980s). *Diccionario Crítico Etimológico Castellano e Hispánico. (DCE-CEH)* 5 vols. Madrid. Ed. Gredos.
- (1980s). *Diccionari Etimològic i Complementari de la Llengua Catalana (DECat)*, 10 vols. Barcelona. Ed Curial/La Caixa 1980-2001
- (1988s). *Onomasticon Cataloniae*, 8 vols. Barcelona. Ed Curial/ La Caixa 1988-1997.
- DDAA (1994). *Geografia de les Comarques Valencianes*. Vol II. DCV.